

Od Kodeksu Gregoriańskiego do Kodeksu Justyniana. Rzymskie zbiory konstytucji cesarskich

From the Gregorian Code to the Justinian Code. Roman Collections of Imperial Constitutions

The author considers the codification of imperial constitutions (rescripts). After discussing the concept of codification in antiquity, she clarifies the etymology of the term codex, and presents the first attempts to formulate the Roman ius civile into one system. Then, the author discusses the concept and types of imperial constitutions, with particular emphasis on rescripts as responses by officials, corporations, and private persons to legal inquiries. She also presents a hypothesis on the idea of the origin of the rescripts from the practice of providing advice to clients by patrons. She uses the first two collections of rescripts, i.e. the Gregorianus and Hermogenianus codes, to show the innovative nature of the Theodosian Code. The author ends with a presentation of works on the Justinian code and the layout of this collection.

Marzena Dyjakowska

*doktor habilitowany nauk prawnych
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*

ORCID – 0000-0001-5040-6058

e-mail: marzena.dyjakowska@kul.pl

Słowa kluczowe:

kodeks, kodyfikacja, reskrypt cesarski,
Kodeks Gregoriański, Kodeks
Hermogeniański, Kodeks Teodozjański,
Kodeks Justyniana

Key words:

code, codification, imperial rescript,
Gregorian Code, Hermogenian Code,
Theodosian Code, Justinian code

<https://doi.org/10.36128/priw.vi42.518>

Rozważania na temat zbiorów konstytucji rzymskich cesarzy należy rozpocząć od wyjaśnienia pojęcia kodeksu w starożytności. Współcześnie pojęcie to w języku prawniczym oznacza zbiór przepisów regulujących w sposób kompletny określoną dziedzinę stosunków społecznych. Kodyfikację rozumieć zatem należy jako połączenie przepisów prawnych uchwalonych niezależnie od siebie, dotyczących tej samej materii regulacyjnej w jeden możliwie kompletny zbiór¹. W starożytności nazwa *kodeks* (łac. *codex*, *caudex*) oznaczała początkowo pień drzewa, a w szerszym znaczeniu

1 Johannes Strangas, „Codex als juristischer und semiotischer Begriff” *Archiv für Begriffsgeschichte*, 32 (1989): 244-245.

– przedmiot wykonany z drewna. Z czasem określano w ten sposób rodzaj księgi, który zastąpił wcześniejszy jej rodzaj – zwój (*volumen*). Zwój utworzony był przez owinięcie materiału piśmienniczego – zwykle papirusu – wokół drewnianego pręta; do II w. n.e. pozostawał jedyną formą książki. W tym czasie zaczęła upowszechniać się inna forma, która ze względu na swe zalety (łatwiejsze pieczętowanie i przechowywanie, mniejsze uszkodzenia podczas użytkowania) wyparła *volumen* z użycia. Termin *codex* oznaczał początkowo drewnianą tabliczkę przeznaczoną do pisania². Po związaniu kilku tablic³ sznurkiem powstawał rodzaj zeszytu, również nazywany *codex* lub, w formie zdrobniałej, *codicillus*. Z czasem tabliczki lub arkusze pergaminowe łączono na jednym z boków w ciekłą książeczkę. *Codicilli* używane były do notowania, do krótkich wiadomości pisemnych, a także do pism kierowanych do cesarza⁴, wreszcie do dokumentów takich jak m.in. testament. Forma książkowa oznaczana jako *codex* stanowiła zatem zbiór tabliczek lub kart; przyczyniło się to do zmiany znaczeniowej powyższej nazwy na „zbiór prawa”, a dokładniej: zbiór konstytucji cesarskich, zbiór kompletny, a idea sporządzania takich zbiorów była rzeczywistniana od końca III wieku do kodyfikacji zainicjowanej przez cesarza Justyniana⁵.

Dążenia do przedstawiania prawa w sposób systematyczny miały w Rzymie długą tradycję, pozostaje natomiast kwestią dyskusyjną, na ile systemy takie miały być kompletne i ostateczne. Zrozumienie idei antycznych kodeksów mogą też utrudniać natura i cel prawa pisanego oraz jego odniesienie do prawa przekazywanego drogą ustną i do niepisanych reguł obowiązujących w danej społeczności. Zbiorem prawa, którego wprowadzenie nie można uznać za kompletny, a który jednak uważany był w tym czasie za ostateczną „kodyfikację” tego, co należało spisać, jest Ustawa XII tablic z 450 roku p.n.e.⁶.

2 Istniały różne sposoby pisania na drewnie: tuszem, przez wyżłobienie liter rylcem, a także przez wykonanie w tabliczce prostokątnego zagłębienia, wypełnienie go woskiem, a następnie zapisanie wosku za pomocą rysika (Serena Ammirati, „The Use of Wooden Tables in the Ancient Graeco-Roman World and the Birth of the Book in Codex Form: Some Remarks”, *Scripta* 6 (2013): 10.

3 Używano także innych materiałów, wymienionych przez Ulpiana w D. 32,52 pr.

4 Strangas, „Codex als juristischer”, 246. Forma książki określana jako *codex* wyparła z użycia zwój pod koniec III lub w IV wieku (Ammirati, „The Use of Wooden Tables”, 15).

5 Ammirati, „The Use of Wooden Tables”, 14.

6 Jill D. Harries, „How to make a Law-Code”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement*, nr 71 (1998): 64. Autorka zwraca uwagę

O dążeniach Juliusza Cezara do ujęcia rzymskiego *ius civile* w jeden system wzmiankuje Swetoniusz. Wśród planów dyktatora wymienił zamiar skrócenia prawa „w pewien sposób i z olbrzymiej oraz nieuporządkowanej ilości ustaw zebrać w kilka zaledwie ksiąg wszystkie najlepsze i niezbędne”⁷. Śmierć Cezara uniemożliwiła realizację tego dzieła, ale Swetoniusz, będąc przez pewien czas (od 120 roku) sekretarzem kancelarii cesarskiej, był zapewne świadkiem starań cesarza Hadrianą o doprowadzenie do skutku ostatecznego ustalenia treści edyktu pretorskiego (*edictum perpetuum*), czego dokonał ostatecznie ok. 131 r. znakomity prawnik Salvius Iulianus.

Systematyka edyktu została wykorzystana w zbiorach konstytucji cesarskich, a dokładnie: konstytucji zwanych reskryptami (*rescripta*)⁸. Były to odpowiedzi na zapytania prawne, a jeśli zawierały one sformułowania natury ogólnej, były uważane za źródło prawa. Z zapytaniem takim mógł zwrócić się każdy – zarówno osoba prywatna (bez względu na płeć), jak i urzędnik. A.J.B. Sirks przypuszcza, że kierowanie pytań do cesarza wywodzi się ze zwyczaju porannego pozdrowienia (*salutatio matutina*) osób o wysokiej pozycji społecznej przez ich klientelę, która wykorzystywała tę okazję do zwracania się z prośbą o przysługę lub radę. Konwencja nakazywała takim osobom przyjąć każdego, a z pewnością tych, którzy byli od nich zależni, a którzy okazywali im szacunek. Skoro zatem cesarz był – w pewnym sensie – patronem wobec wszystkich jako *pater patriae* i *princeps senatus*, reskrypty stanowiły

na coraz liczniejsze, nieuporządkowane źródła prawa stanowionego w okresie późnej republiki: ustawy zgromadzeń ludowych, *senatusconsulta* wydawane do konkretnych przypadków, edykty pretorów i namiestników prowincji, *Leges Municipales* oraz piśmiennictwo jurystów, również traktowane jako źródło obowiązującego prawa.

- 7 *De vita Caesarum: Divus Iulius*, 44,2. Przekład wg: Gajus Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, przeł. Janina Niemirska-Pliszczyńska, wyd. 6 (Wrocław: Ossolineum, 1987), 50. Jill D. Harries zauważyła, że stosowany przez Swetoniusza termin *leges* oznacza nie tyle ustawy, co prawo w ogólności („How to make”, 64).
- 8 Do konstytucji cesarskich należały także: edykty (*edicta*), tj. rozporządzenia o charakterze administracyjnym, wydawane na podstawie cesarskiego imperium (prawdopodobnie imperium prokonsularnego, wykonywanego we wszystkich prowincjach); mandaty (*mandata*) – instrukcje kierowane do namiestników prowincji, a także dekrety (*decreta*), tj. wyroki wydane przez cesarza występującego w charakterze sędziego w *cognitio extraordinaria*. Zob. np. Adolf Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* (Philadelphia: The American Philosophical Society, 1953), 410, s.v. *Constitutiones principum*; Leopold Wenger, „Die Quellen des römischen Rechts” (Vienna: Adolf Holzhausens Nfg, 1953), 425-428.

kontynuację obowiązku patrona co do udzielania porad swym klientom⁹. Słuszność tej hipotezy potwierdza, zdaniem autora, wymóg osobistego składania zapytań przez petentów o niższym statusie, którzy czynili to w formie pisemnej (*libellus preces, supplicatio*); możliwe było zastępstwo przez bliskiego krewnego. W imieniu wsi i mniejszych miast prośby składali ich przedstawiciele. Duże miasta lub osoby prywatne o wysokim statusie mogły natomiast wysyłać swe zapytania w formie listu (*epistula, relatio, consultatio*) i tą samą drogą otrzymać odpowiedź. Petycje trafiały do kancelarii cesarskiej. Za panowania cesarza Hadriana kancelaria, utworzona przez cesarza Klaudiusza jako pomocniczy organ biurokratyczny, została przekształcona w urząd państwowy, z czym wiązała się jej reorganizacja polegająca na całkowitym rozdzieleniu kompetencji między poszczególne sekretariaty¹⁰. Reskryptami zajmował się od tej pory sekretariat do spraw petycji (*scrinium a libellis*)¹¹. Urząd sekretarza (*magister libellorum*) powierzony został wykształconym i kompetentnym ekwitom, posiadającym specjalistyczną wiedzę prawniczą. Sprawowali go tak wybitni juryści, jak Woluzjusz Mecjanus za panowania Marka Aureliusza, Marek Aureliusz Papiriusz Dionizjusz za Kommodusa, Emiliusz

- 9 Adriaan Johan Boudewijn Sirks, „Making a Request to the Emperor: Rescripts in the Roman Empire”, [w:] *Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire. Proceedings of the First Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 27 B.C. – A.D. 406), Leiden, June 28-July 1. 2000*, red. Lukas de Blois (Amsterdam: Brill 2001), 129. Praktykę taką opisuje m. in. Swetoniusz podając fakt, że gdy Juliusz Cezar udawał się w idy marcowe 44 r. p.n.e. na posiedzenie senatu, „jakiś przechodzień podał mu pismo ujawniające zasadzkę. Cezar wsunął je pomiędzy inne pisma, które trzymał w lewej ręce, jakby miał zaraz przeczytać” („De vita Caesarum: divus Iulius”, 81; przekład wg: Gajus Swetoniusz Trankwillus, „Żywoty Cezarów”, 68. Z powołanego fragmentu wynika, że petenci doręczali swoim dobrodziejom kartki z prośbami nie tylko odwiedzając ich w domu, ale także spotykając ich w miejscach publicznych. Również w okresie pryncypatu niektórzy cesarze osobiście przyjmowali prośby petentów (Swetoniusz, „De vita Caesarum: Augustus”, 53; Cassius Dio, „Historia Romana”, 69,2-3).
- 10 Zob. szerzej: Karol Kłodziński, *Sekretarze ab epistulis i a libellis w kancelarii cesarzy od Augusta do Hadriana* (Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011), 51 i n.
- 11 Karol Kłodziński, „Udział sekretarzy ab epistulis i a libellis w procesie tworzenia reskryptów cesarskich” *Studia Juridica Toruniensia*, 8 (2011): 48, 55. Zob. także: Monika Włodzik, Karol Kłodziński, „O historycznym znaczeniu przekładu. Nowożytnie badania nad kancelarią cesarską okresu pryncypatu” *Res Historica*, 36 (2013): 15 i n.

Papinian za Septymiusza Sewera, Domicjusz Ulpian za Karakalli oraz Aureliusz Arkadiusz Charizjusz i Hermogenianus za Dioklecjana. Ich rola w procesie tworzenia reskryptów jest w nauce przedmiotem dyskusji; trudności narzuca w szczególności ustalenie, czy wydawaniem decyzji i redagowaniem odpowiedzi cesarze zajmowali się osobiście, czy powierzali te czynności sekretarzom. Poglądy w tej kwestii zestawiał Karol Kłodziński, konkludując, że badania przeprowadzone przez historyków, romanistów i filologów nie pozwalają na jednoznaczną odpowiedź. Zdaniem wielu badaczy reskrypty były tworzone zarówno przez cesarzy, jak i przez sekretarzy¹². Jeśli cesarz nie odpowiadał osobiście, autoryzował odpowiedź poprzez adnotację *scripsi* lub *rescripsi*.

Reskrypty występowały w dwóch formach: jako listy (*epistulae*) lub noty (*subscriptiones*). Procedura ich wydawania była identyczna, kryterium rozróżnienia stanowiły natomiast osoby adresatów. *Epistulae* stanowiły odpowiedzi na pytania lub petycje miast, namiestników prowincji oraz innych urzędników, niekiedy także osób prywatnych o wysokim statusie społecznym, *subscriptiones* były natomiast adresowane do pozostałych osób prywatnych¹³. Na pytania dostarczane przez tych ostatnich osobiście odpowiedź była zamieszczona na ich pismach. Do początków II w. *libellus* był zwracany petentowi, później natomiast oryginał pisma zawierającego pytanie wraz z odpowiedzią pozostawał w archiwum cesarskim, a petent otrzymywał poświadczoną kopię. Oryginały składały się na *liber libellorum rescriptorum et propositorum*¹⁴. Na podstawie analizy metod stosowanych w archiwach

- 12 Kłodziński, „Udział sekretarzy”, 59, 66. Przykładowo, według Wynne Williamsa stylistyczna analiza reskryptów wykazuje, że część z nich zredegowana została osobiście przez cesarzy, jednak w przypadku rutynowych spraw redakcji mogli dokonywać sekretarze („Individuality in the Imperial Constitutions: Hadrian and the Antonines” *The Journal of Roman Studies*, 66 (1976): 67-83. Z kolei Tony Honoré dokonując porównania języka dzieł poszczególnych prawników ze stylem reskryptów powstałych w czasie, gdy byli oni sekretarzami kancelarii cesarskiej, stwierdził, że za treść reskryptów odpowiadali zawodowi prawnicy; choć administracja cesarstwa była mocno scentralizowana, a dość błahe akty wymagały zgody cesarza, w tym zakresie zarządzania cesarz polegał na fachowych opiniach i umiejętnościach redakcyjnych swoich sekretarzy[„Imperial Rescripts A.D. 193-305: Authorship and Authenticity” *The Journal of Roman Studies*, 69 (1979): 52].
- 13 Kłodziński, „Udział sekretarzy”, 52-53 wraz z podaną tam literaturą.
- 14 Sirks, „Making a Request”, 126; Wynne Williams, „The Libellus Procedure and the Severan Papyri” *The Journal of Roman Studies*, 64 (1974): 86-103; Wynne Williams, „The Publication of Imperial Subscripts” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 40 (1980): 287-292. Zob.

namiestników Egiptu, Judei, Syrii i Arabii R. Haensch ustalił, że petycje były sklejane w obszerne zwoje, a każda powstała w ten sposób kolumna otrzymywała numer; numerowano także poszczególne zwoje. Podanie tych numerów przez autora zapytania ułatwiało mu dostęp do dokumentu z odpowiedzią i otrzymanie kopii¹⁵.

Przykłady reskryptów znane m. in. z *Digestów* justyniańskich uprawdopodobniają hipotezę co do sporządzania indeksów zawartości zwojów, w reskryptach powoływano się bowiem na rozstrzygnięcia w podobnych sprawach, a każdorazowe poszukiwanie takich rozstrzygnięć w całej zawartości zwojów wydaje się nazbyt czasochłonne¹⁶.

Sposób traktowania zarówno zapytań, jak i archiwizowanych odpowiedzi wskazują zdaniem Adriana J.B. Sirksa na to, że zawartość archiwów nie była powszechnie dostępna. Prawnicy natomiast, którzy mieli dostęp do archiwów, choćby pracując w archiwach lub jako członkowie *consilium* cesarskiego, powoływali reskrypty w swoich pismach i choć niekiedy cytowali je dosłownie, często parafrazowali je (co mogło skutkować zmianą pierwotnego sensu). Niektóre zbiory tekstów istniały już w początkach trzeciego wieku, np. Liber XX constitutionum Papiriusza Justusa, sporządzony za panowania Marka Aureliusza (161-180), powoływany w Digestach (43 fragmenty), a najbardziej znanymi były kodeksy gregoriański i hermogeniański, a nie jest wykluczone, że zostały one oparte na już istniejących zbiorach. Reskrypty zostały w nich ułożone tematycznie, co potwierdza przypuszczenie o istnieniu indeksów.

Zapytania prawne mogły być kierowane przez sędziów proszących o poradę w konkretnej sprawie (*consultatio*) bądź przez osoby prywatne chcące uzyskać wyjaśnienie lub interpretację prawa. Konstytucja cesarzy Arkadiusza i Honoriusza z 398 roku (C. Th. 1,2,11) stanowiła, że reskrypt wydany w odpowiedzi na prośbę sędziego prowadzącego proces może być użyty tylko w tym konkretnym procesie. Dotyczyło to jednak tylko reskryptów tego rodzaju, inne zatem mogły być stosowane w bardziej ogólny sposób i prowadzić do powstania reguły ogólnej; w takim przypadku reguła taka mogła zostać ujęta w konstytucji o charakterze edyktu, a więc aktu powszechnie obowiązującego.

Prawdopodobnie pierwszymi dziełami prawniczymi w nowym formacie książkowym *codex*, a nie w formie zwoju, są kodeksy gregoriański

także: Dieter Nörr, „Zur Reskriptenpraxis in der hohen Prinzipatszeit” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 98 (1981):1-46.

15 Rudolf Haensch, „Die Bearbeitungsweise von Petitionen in der Provinz Aegyptus” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 100 (1994): 505-511.

16 Sirks, „Making a Request”, 123-124, 127.

i hermogeniański. Oba nie zachowały się, można je zrekonstruować tylko na podstawie fragmentów wykorzystanych w innych zbiorach, w szczególności w *Kodeksie* Justyniana oraz w zbiorze prawa rzymskiego sporządzonym w państwie Wizygotów w 506 roku (Breviarium Alarici).

Codex Gregorianus stanowi zbiór konstytucji (reskryptów i częściowo edyktów) cesarzy od 130 do 290 roku, a powstał około roku 291-294. O jego autorze nie mamy żadnych pewnych informacji, można jedynie przyjąć, że tytuł kodeksu pochodzi od jego imienia. Nie jest jednak jasne, czy było to imię Gregorius, czy Gregorianus. Niektórzy badacze przyjmują, że był on urzędnikiem cesarskim – *magister libellorum* – w kancelariach cesarzy Karinusa, a następnie Dioklecjana w latach 280-tych i we wczesnych latach 290-tych¹⁷. Kodeks hermogeniański to natomiast zbiór konstytucji z okresu pierwszej tetrarchii (Dioklecjan i Maksymian oraz Konstancjusz i Galeriusz), głównie z lat 293-294. Istnieje hipoteza, że autor zbioru to ta sama osoba co wzmiankowany w *Digestach* autor *Iuris epitomae*, na co wskazują podobieństwa stylistyczne powoływanych tam fragmentów. Hermogenianus był zatem nie tylko kompilatorem reskryptów, ale także sam je pisał, co świadczy o tym, że był *magister libellorum* cesarza Dioklecjana. Co więcej, dowody epigraficzne opublikowane po raz pierwszy w 1986 roku wskazują, że był przez pewien czas prefektem pretorianów; być może pełnił tę funkcję po wcześniejszej działalności w *scrinium a libellis*, podobnie jak Papinian i Ulpian pod rządami dynastii Sewerów. Nie jest jasne, czy Hermogenianus redagował reskrypty z myślą o zamieszczeniu ich w kodeksie: porównanie specyficznej redakcji tekstów Kodeksu Hermogeniańskiego z ogólnym wzorem reskryptów zachowanym z tego okresu wykazuje, że teksty Hermogianiana są długie, jasne, co może sugerować, że kierował je do szerszej grupy czytelników niż tylko do adresatów poszczególnych reskryptów¹⁸.

W przeważającej mierze oba kodeksy składały się z reskryptów prywatnych, stanowiących wyjaśnienia kwestii prawnych. Ich celem było wyjaśnienie, jakie jest prawo, a nie stanowienie prawa czy wprowadzanie innowacji. Nie stanowią one także orzeczeń, choć autorzy petycji są niekiedy informowani o tym, jaką procedurę należy zastosować lub do którego urzędnika się zwrócić, jeśli stan faktyczny jest zgodny z tym przedstawionym w zapytaniu. Autorzy zapytań niewątpliwie mieli nadzieję, że korzystny reskrypt cesarza oznacza w praktyce wygraną. Niektóre reskrypty z naciskiem informują z kolei składających petycje, że nie mają racji lub brak jest podstawy prawnej dla ich roszczeń. Zdarza się jednak, że reskrypt stanowi wyjątkowe odstępstwo od prawa, mogące być traktowane – choć w założeniu jednorazowe

17 Simon Corcoran, „The Gregorianus and Hermogenianus assembled and shattered” *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, nr 2 (2013): 25. Zob. także Wenger, „Die Quellen”, 534-536.

18 Corcoran, „The Gregorianus and Hermogenianus”, 23.

i osobiste – jako precedens; nie dziwi zatem, że kompilatorzy kodeksów unikali tego rodzaju nietypowych tekstów. Kodeksy zawierają także edykty, listy do urzędników i *acta* z przesłuchań¹⁹.

Kodeks gregoriański został podzielony na księgi (*libri*) i tytuły (*tituli*), kodeks hermogeniański tylko na tytuły. Kodeks gregoriański składał się z przynajmniej trzynastu ksiąg, choć wielu współczesnych badaczy jest skłonnych uznać, że ksiąg było piętnaście. Mogłoby to tłumaczyć, dlaczego kodeks teodozjański również liczy piętnaście ksiąg, pomijając dość nietypową księgę o tematyce religijnej (*De fide catholica*). Większy zakres i objętość kodeksu gregoriańskiego oznaczała, że mógł on zawierać bardziej szczegółowy podział niż kodeks hermogeniański. Przykładowo, podczas gdy Hermogenianus użył łącznego tytułu *De pactis et transactionibus*, w kodeksie gregoriańskim zamieszczono dwa tytuły: *De pactis* oraz *De transactionibus*, podobnie jak ma to miejsce w Kodeksie justyniańskim²⁰.

Na szczególną uwagę zasługują prowadzone od końca 2009 roku badania Simona Corcorana i Beneta Salwaya²¹ nad fragmentami kodeksu gregoriańskiego zachowanymi na siedemnastu pergaminowych skrawkach stanowiących prawdopodobnie części tej samej karty (Fragmenta Londiniensia Antejustiniana) w ramach Project Volterra na Wydziale Historii Uniwersytetu w Londynie. Kawalki pergaminu pochodzące – zdaniem badaczy – z V wieku zawierają fragmenty reskryptów cesarzy z III wieku (wymienione są imiona Karakalli, Gdiana III oraz Filipa I i Filipa II) w języku łacińskim, z glosami w języku greckim²². Tylko trzy reskrypty pokrywają się z tymi znanymi

19 Corcoran, „The Gregorianus and Hermogenianus”, 17-18.

20 Ibidem, 19. Zdaniem autora podział na księgi i tytuły występujący w zbiorach późnorzymskich związany jest ze zmianą formy książkowej od zwoju do kodeksu, w którym to znacznie łatwiej było zlokalizować i podać odniesienia do konkretnych fragmentów. Prawnicy drugiego i początków trzeciego wieku powoływali swoje prace według numerów księgi, ale już nie według bardziej szczegółowych jednostek, *tituli* odnosiły się tylko do edyktu pretorskiego. O rozwoju podpodziałów świadczy kontrast pomiędzy III-wiecznymi fragmentami Instytucji Gajusa znalezionymi na fragmentach papirusów (Oxy. XVII, 1203) w formie zwojów z ponumerowanymi kolumnami a późniejszymi fragmentami z Antinoopolis (PSI XI, 1182) w formacie kodeksu z rubrykami tytułów.

21 Simon Corcoran, Benet Salway, „A lost law-code rediscovered? The Fragmenta Londiniensia Antejustiniana” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 127 (2010): 677-678; Simon Corcoran, Benet Salway, „Fragmenta Londiniensia Antejustiniana: Preliminary Observations” *Roman Legal Tradition*, 8 (2012): 63-83.

22 Obecność glos (umieszczanych nad tekstem łacińskim) sugeruje, że rękopis był używany na obszarze greckojęzycznym, a zatem prawdopodobnie

z Kodeksu Justyniana w drugiej, zachowanej redakcji z 534 roku (C. 7,62,3, 4 i 7), co wskazuje na to, że fragmenty nie pochodzą ani z rękopisu tego kodeksu²³, ani z Kodeksu Teodozjańskiego, który nie zawierał reskryptów z III wieku. Z kolei powoływanie w badanych fragmentach imion cesarzy, od których pochodzą reskrypty, dowodzi, że nie wchodziły one także w skład kodeksu hermogeniańskiego, gdzie powoływanie takie było zbędne z uwagi na fakt, że wszystkie zawarte w nim reskrypty zostały wydane przez tych samych cesarzy. Corcoran i Salway twierdzą zatem, że ze względu na zbieżność treści fragmentów londyńskich z Kodeksem Justyniana można przyjąć, że pochodzą one z jednego z kodeksów wykorzystanych przez twórców tego kodeksu, tj. gregoriańskiego, hermogeniańskiego i teodozjańskiego; skoro zatem dowiedziono, że wykluczyć należy ich przynależność do dwóch ostatnich kodeksów, można przyjąć, że stanowiły one część pierwszego z nich²⁴.

Zarówno Kodeks Gregoriański, jak i kodeks Hermogeniański pozostały – mimo ich dużego znaczenia dla praktyki²⁵ – zbiorami prywatnymi. Z biegiem czasu oba zbiory stały się niewystarczające, również z uwagi na fakt, że od początku IV wieku wzrosła rola ustawodawstwa cesarskiego, które stało się jedynym źródłem prawa. Co więcej, sytuację komplikowała dwiistość kancelarii i administracji cesarskiej ze względu na podział cesarstwa na część zachodnią i wschodnią, utrwalona od czasów rządów Walentyniana I i Walensa (364 r.)²⁶. Dlatego też w marcu 429 roku na dworze Teodozjusza II w Konstantynopolu zapadła decyzja, by – wzorem prac kodyfikatorów Gregoriusza i Hermogeniana – zebrać całość cesarskiego ustawodawstwa,

we wschodniej części Imperium, gdzie prawdopodobnie także powstał egzemplarz, z którego pochodzą omawiane kawałki (Corcoran, Salway, „Fragmenta”, 67. Zdaniem S. Corcorana taka oznaka korzystania z kodeksu gregoriańskiego w praktyce podkreśla jego znaczenie w życiu prawnym późnego cesarstwa („The Gregorianus”, 30).

- 23 Dodatkowym argumentem jest występowanie w badanych fragmentach skrótów typowych dla wczesnych rękopisów prawnych, których stosowania zakazał Justynian w konstytucji *Tanta* z 533 (C. 1,17,2,22). Zob. szerzej: Corcoran, Salway, „Fragmenta”, 72-74.
- 24 Corcoran, Salway, „Fragmenta”, 75-76.
- 25 Oprócz dowodu na wykorzystywanie w praktyce Kodeksu Gregoriańskiego w postaci wspomnianych już dopisków w języku greckim świadczą o tym także kilkakrotne wydania Kodeksu Hermogeniańskiego uzupełniane o kolejne konstytucje (Corcoran, „The Gregorianus”, 28-29).
- 26 Antoni Dębiński, *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2020) 34 wraz z podaną tam literaturą.

pochodzącego od Konstantyna i jego następców włącznie z ustawami obecnego władcy²⁷. W konstytucji z 26 marca skierowanej do Senatu miasta Rzymu cesarze Teodozjusz i Walentynian deklarowali nie tylko uporządkowanie materiału pod względem rzeczowym, ale także usunięcie niejasności, budzących wątpliwości interpretacyjne. Kodeks zostanie podzielony na tytuły, a fragmenty konstytucji będą umieszczone w różnych tytułach w zależności od uregulowanych w nich kwestii. W ramach tytułów fragmenty będą uporządkowane chronologicznie, gdyż konstytucja wydana później uchylała sprzeczną z nią konstytucję późniejszą²⁸. W poszczególnych fragmentach konstytucji zostaną zachowane słowa odnoszące się do istoty rzeczy, natomiast pominięte te, które nie mają istotnego znaczenia.

Wymieniona konstytucja przewidywała utworzenie trzech zbiorów prawa. Pierwszy z nich miał zawierać konstytucje cesarskie od czasów Konstantyna, również te uchylone przez przepisy późniejsze (dlatego zachowanie porządku chronologicznego miało wskazywać na moc obowiązującą każdej z nich). W drugim zbiorze zamierzano ująć konstytucje zaczerpnięte z kodeksów Gregoriańskiego i Hermogeniańskiego, a także ustaw późniejszych, zaś w trzecim – fragmentów jurysprudencki klasycznej. Ostatnim etapem prac miało być zebranie całego materiału w jednym kodeksie, który nie dopuszcza błędów ani niejasności, oraz pokaże wszystkim, czego należy przestrzegać, a czego unikać („qui nullum errorem, nullas patietur ambages, ... qui sequenda omnibus vitandaque monstrabit”). Kodeks ten, nazwany od imienia cesarza, stanowiłby życiowy drogowskaz – *magisterium vitae*²⁹.

27 Dodatkową motywacją sporządzenia kodeksu była chęć udoskonalenia kształcenia prawniczego, na co wskazują słowa konstytucji z 15 marca 438 roku (Novellae Theodosianae 1,1,1), iż celem przyświecającym cesarzom jest zebranie całego ustawodawstwa, które mogliby poznać ludzie uzdolnieni i ambitni. Pod koniec IV i na początku V wieku wielu młodych ludzi przybywało do metropolii – do Aten, Aleksandrii, Rzymu, Konstantynopola i Berytu – by słuchać wybranych mistrzów, a nauka miała charakter prywatny. W lutym 425 r. Teodozjusz II nakazał, aby tego rodzaju nauczanie zostało zastąpione systematycznymi studiami dostępnymi na nowo otwartym uniwersytecie w Konstantynopolu, gdzie studenci zaznajamiali się z gramatyką i retoryką (grecką i łacińską), z filozofią oraz z prawem (C. Th. 14,9,3). Zob. np. Erika T. Hermanowicz, „A Brief History of the Theodosian Code” *The Classical Outlook*, nr 3 (2002): 97.

28 W powołanej konstytucji przyznano, że prościej i w sposób bardziej dostosowany do obowiązującego stanu prawnego byłoby uchylone konstytucje pominać, zdecydowano się jednak włączyć je do zbioru ze względów naukowych i poznawczych.

29 C. Th. 1,1,5.

Opisany w powołanej konstytucji projekt miał charakter bezprecedensowy nie ze względu na zamiysł systematycznego ujęcia poszczególnych dziedzin prawa, który miał już w Rzymie długą tradycję, ale na stworzeniu ostatecznego, wyczerpującego i usystematyzowanego zbioru całego prawa. Istniejący materiał w postaci konstytucji cesarskich i dorobku jurysprudencej posłużyłby jako podstawa zbioru, ale dane komisji uprawnienia do dokonywania modyfikacji tekstu w celu usunięcia sprzeczności i niejasności oznaczały *de facto* tworzenie nowego, kompletnego systemu prawnego³⁰.

Powierzonego dziewięcioosobowej komisji zadania nie udało się początkowo zrealizować. Na mocy konstytucji z 20 grudnia 435 roku ci sami cesarze powołali nową, szesnastoosobową komisję, mającą zebrać powszechnie obowiązujące konstytucje (*leges generales*³¹) wydane od czasów Konstantyna. Zarazem komisja została upoważniona do dokonywania interpolacji, tj. opuszczania słów nie odnoszących się do istoty rzeczy, dodawania słów koniecznych oraz eliminowania dwuznaczności³². Komisja zakończyła swe prace

30 Sebastian Schmidt-Hofner, „Plato and the Theodosian Code” *Early Medieval Europe*, 27 (2019): 36-37. Autor wysuwa interesującą tezę, że inspiracją dla projektu kodyfikacji było dzieło Platona *Prawa*. Dzieło to było bez wątpienia znane wykształconej elicie późnego Imperium, dla której klasyczna edukacja była niezbędna do udanej kariery. Platon wyrażał pogląd, że podstawą idealnego państwa są nie rządy idealnego króla – filozofa, który w rzeczywistości nie istnieje, ale prawa. Dwanaście ksiąg jego dzieła zawiera systematyczny i wyczerpujący opis wszystkich dziedzin prawa, w tym publicznego, prywatnego, procesowego, karnego i gospodarczego; wydaje się, że Platon dążył do tego, by jego praca stanowiła praktyczny podręcznik dla przyszłych ustawodawców. S. Schmidt-Hofner zauważył, iż wymowa dzieła Platona, które ma charakter edukacyjny i moralizatorski, jest zbieżna z koncepcją kodeksu jako *magisterium vitae*, wskazującego, czego należy przestrzegać, a czego unikać. Ów „życiowy drogowskaz” stanowi pojęcie nieznanie rzymskiej tradycji prawnej, niewystępujące nigdzie poza powołaną konstytucją z 429 roku, pojawia się natomiast w traktatach moralnych, również w *Prawach Platona*, zdaniem którego ostatecznym stanem obywateli jest cnota, będąca podstawą doskonałego szczęścia. Prawodawstwo zatem ma na celu doprowadzić obywateli do cnoty, a każdy prawodawca będzie stanowił prawa mając na uwadze, że idealny kodeks winien wpajać cnotę na wszystkich etapach i aspektach życia (ibidem, s. 45 i n.).

31 O znaczeniu pojęcia *leges generales* zob. szerzej: Gisella Bassanelli Sommariva, „Il codice teodosiano ed il codice giustiniano posti a confronto” *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, nr 2 (2013): 221-222.

32 C. Th. 1,5,6.

pod koniec 437 roku, a treść kodeksu została ogłoszona prefektem Wschodu i Zachodu przy okazji małżeństwa córki Teodozjusza II, Licynii Eudoksjii, z Walentynianem, cesarzem Zachodu. Promulgacja kodeksu nastąpiła dla części wschodniej Imperium konstytucją z 15 lutego 438 roku adresowaną do prefekta pretorium Wschodu, a następnie jego moc obowiązująca została rozciągnięta na część zachodnią. Promulgacja w Italii odbyła się na posiedzeniu Senatu miasta Rzymu w dniu 25 grudnia 438 roku, którego przebieg znany jest z rękopisu odkrytego w 1820 roku w Bibliotece Ambrozjańskiej w Mediolanie (*Gesta Senatus Romani de Theodosiano publicando*)³³. Prefekt pretorianów, a zarazem konsul Anicjusz Glabrius Faustus, przypomniawszy fragmenty konstytucji z 429 roku informującej o celu i metodzie kodyfikacji, dokonał w imieniu cesarza prezentacji kodeksu, a senatorowie przyjęli go przez akklamację³⁴. Zostali oni także zapoznani z zasadami kopiowania i rozpowszechniania tekstu. Cesarze życzyli sobie, by w celu uniknięcia niejasności treść kodeksu była kopiowana w całości, bez skrótów, a trafilaniu do obiegu zniekształconych tekstów miał zapobiec kontrolowany proces kopiowania. I tak z kopii przekazanej przez Faustusa senatowi, pozostającej w posiadaniu prefekta pretorianów, miał powstać jeden egzemplarz przechowywany w gabinecie pretora miejskiego. Drugi egzemplarz, również oparty na tej kopii, mieli do dyspozycji urzędnicy kancelarii cesarskiej i to on miał służyć do dalszego kopiowania i rozpowszechniania, co minimalizowało prawdopodobieństwo

33 Zob. np. Hermanowicz, „A Brief History”, 100.

34 Zob. szerzej: Benet Salway, „The publication and application of the Theodosian Code” *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, nr 2 (2013): 75-112. Witold Wołodkiewicz zwraca uwagę na – jego zdaniem – najciekawszą i najbardziej charakterystyczną część protokołu, opisującą wnoszenie przez senatorów okrzyków ku czci cesarza oraz jego urzędników prezentujących kodeks, których to okrzyków, powtarzanych wielokrotnie, było 43. Miały one świadczyć o pełnym poparciu Senatu dla cesarza, jego dzieła i jego wysłańca Faustusa. Zdaniem autora omawiany dokument pokazuje mechanizm, za pomocą którego nawet absolutna władza stara się wytworzyć swój korzystny obraz, przy tej okazji usiłują się również promować urzędnicy cesarscy. Mechanizm promowania władzy przez stwarzanie ciągłego entuzjazmu co do jej poczynań jest typowy szczególnie dla władzy totalitarnej, o czym, jak twierdzi W. Wołodkiewicz, świadczą widowiska, podczas których rozlegały się wielokrotne owacje i powtarzane okrzyki pochwalne, stanowiące istotny element życia politycznego w III Rzeszy czy też w państwach socjalizmu realnego (Witold Wołodkiewicz, „Promulgacja Kodeksu Teodozjusza na posiedzeniu senatu miasta Rzymu” *Palestra*, nr 1-2 (2006): 120-124.

błędów tekstowych, mogących powstać w przypadku powielania kopii coraz bardziej odległych od oryginału³⁵.

Kodeks składa się z ułożonych tematycznie szesnastu ksiąg podzielonych na tytuły. Na uwagę zasługuje fakt, że redaktorzy kodeksu znacznie rozbudowali część dotyczącą instytucji publicznych, co odróżnia go od pozostałych zbiorów³⁶. I tak księga pierwsza dotyczy źródeł prawa, urzędów i instytucji podstawowych dla funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości. Księga druga do piątej oraz niektóre tytuły księgi ósmej poświęcone są prawu prywatnemu, Księga szósta do ósmej zawierają zasady funkcjonowania dalszych państwowych urzędów i instytucji. Księga dziewiąta poświęcona jest prawu karnemu. Księgi dziesiąta i jedenasta dotyczą spraw fiskalnych, dwunasta funkcjonowaniu samorządów miejskich, trzynasta obowiązków publicznych, czternasta spraw związanych z funkcjonowaniem dwóch miast stołecznych – Rzymu i Konstantynopola. Księga piętnasta dotyczy publicznych prac, publicznych widowisk, a także ważności aktów prawnych wydanych w okresie sprawowania władzy przez tyranów i barbarzyńców. Księga szesnasta poświęcona jest religii³⁷.

Począwszy od 1 stycznia 439 roku w cesarstwie miały obowiązywać jedynie konstytucje zawarte w kodeksie Teodozjańskim. Działalność prawotwórcza cesarzy trwała jednak nadal; nowe ustawy, zawarte w Nowelach Poteodozjańskich, znane są za pośrednictwem Kodeksu Justyniańskiego oraz zbiorów prawa rzymskiego sporządzonych w państwach germańskiej dla ludności rzymskiej (wspomnianego już Brewiarza Alaryka w państwie Wizygotów oraz *Lex Romana Burgundionum*, tj. zbioru powstałego z inicjatywy króla Gundobada w początkach VI wieku). Kodeks obowiązywał ludność rzymską na terytorium zachodniej części Imperium, także w państwach założonych przez Germanów; tam właśnie zachowało się najwięcej jego kopii. W części wschodniej został natomiast zastąpiony kodyfikacją justyniańską.

Idea uporządkowania całego materiału prawniczego, w tym konstytucji cesarskich, której nie oddało się zrealizować cesarzom Teodozjuszowi i Walentynianowi, wpisywała się w plany Justyniana co do zjednoczenia państwa. Sposobnością do realizacji tej idei było zakończenie wojen, a więc istnienie względnego spokoju sprzyjającego rozwojowi gospodarczemu i dalszym reformom państwa³⁸. Początkowo zamysłem Justyniana było tylko

35 Hermanowicz, „A Brief History”, 100.

36 Dębiński, *Polityka*, 35.

37 Zob. np. Wenger, *Die Quellen*, 539; Michał Stachura, „Wstęp”, [w:] *Kodeks Teodozjusza. Księga Szesnasta*, przeł. Agnieszka Caba (Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie-Wydawnictwo WAM 2014), xxi.

38 Bronisław Sitek, „Założenia metodologiczne pracy kompilatorów justyniańskich”, [w:] *Justynian i prawo rzymskie. Refleksje w 1450. rocznicę*

dokonanie uzupełniającej kodyfikacji rozporządzeń cesarskich, bez wkraczania w sferę *ius* i dziedzictwa jurysprudencji³⁹. Konstytucją *Haec* z 13 lutego 528 roku adresowaną do Senatu miasta Konstantynopola powołał dziesięcio-osobową komisję⁴⁰, której zadaniem było zredagowanie całościowego zbioru (*uno autem codice... componendo*) konstytucji zawartych zarówno we wcześniejszych kodeksach, tj. Gregorańskim, Hermogeniańskim i Teodozjańskim, jak i późniejszych, aż do czasów jego panowania włącznie (*quae post eosdem codices a Theodosio ... aliisque post eum retro principibus, et a nostra etiam clementia posita sunt*). Komisja otrzymała pozwolenie na pominięcie treści zbędnych (zwłaszcza wstępów), nie dotyczących bezpośrednio istoty prawa, na usunięcie powtórzeń oraz sprzeczności w konstytucjach obowiązujących, na pominięcie konstytucji, które wyszły z użycia, a wreszcie na wprowadzenie zmian terminologicznych, gdyby okazało się to użyteczne. Zalecenia dane komisji częściowo powtarzają się zatem z tymi, które do redaktorów kodeksu skierował cesarz Teodozjusz II, Nowością jest upoważnienie do pominięcia konstytucji podobnych oraz tych, które utraciły moc.

Cel, jaki miał osiągnąć zamierzony kodeks, a zarazem całe dzieło kodyfikacji, obejmujące również zebranie dorobku jurysprudencji rzymskiej, został ukazany również w konstytucji *Deo auctore* wydanej 15 grudnia 530 roku: „... dostrzeżliśmy, że cały bieg prawodawstwa, którego początki sięgają założenia Rzymu i czasów Romulusa, jest tak pogmatwany, że wydłuża się do nieskończoności i przekracza możliwości ludzkiego zrozumienia. Dlatego pierwszym naszym staraniem było to, żeby zacząć od najczcigodniejszych cesarzy, którzy nas poprzedzili, i ich rozporządzenia uwolnić od błędów oraz wyprowadzić na jasną drogę w taki sposób, aby ich zbiór, zamknięty w jednym tomie i pozbawiony wszelkich niepotrzebnych powtórzeń oraz wielce szkodliwych rozbieżności, mógł, dzięki doskonałości swojej, stanowić dla wszystkich ludzi niezawodną pomoc”⁴¹. Bronisław Sitek słusznie zauważył, że w powyższej wypowiedzi Justynian zwrócił uwagę nie tyle liczbę zachowanych do jego czasów rozwiązań prawnych, ile na niekończące się możliwości

śmierci cesarza, red. Krzysztof Szczygielski (Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2015), 18 wraz z podaną tam literaturą.

39 „Wstęp”, [w:] *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, t. I, *Księgi 1-4*, red. Tomasz Palmirski (Kraków: Poligrafia Salezjańska, 2013), 24.

40 Zob. szerzej np. Joseph H. Drake, „The Justinian Codification Commission of 528 A.D.” *Michigan Law Review*, nr 2 (1928): 125-133.

41 *Deo auctore* 1. Przekład wg: *Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*.

interpretacyjne⁴². Zdaniem cesarza konstytucje jego poprzedników należy poprawić i zebrać w jeden spójny zbiór.

Zaledwie rok po powołaniu komisji konstytucją *Summa* z 7 kwietnia 529 roku cesarz ogłosił efekt jej prac znany nauce jako *Codex vetus*, z mocą obowiązującą od 16 kwietnia tegoż roku. 16 grudnia 533 roku w konstytucji *Tanta* Justynian promulgował inne, zapowiadane w *Deo auctore* dzieło komisji, tj. zbiór fragmentów dzieł rzymskich jurystów (Digesta). Od czasu ogłoszenia Kodeksu stan prawny uległ na tyle daleko idącym zmianom, że konieczne okazało się stworzenie nowej jego wersji, dostosowanej do Digestów. Zadanie to zostało powierzone nowej, pięcioosobowej komisji⁴³ pod przewodnictwem Tryboniana, ministra dworu i sprawiedliwości (*magister officiorum et quaestor sacri palatii*), który kierował także pracami nad Digestami, był także członkiem komisji opracowującej *Codex vetus*. Na mocy konstytucji *Cordi* z 11 listopada 534 roku Justynian ogłosił nowy kodeks (zwany także *Codex repetitae praelectionis* – Kodeks powtórzonego wyboru), który wszedł w życie 29 grudnia tego roku; zarazem poprzedni kodeks utracił moc, a jego treść nie zachowała się do naszych czasów.

Kodeks składa się z dwunastu ksiąg podzielonych na tytuły, zawierające poszczególne konstytucje cesarskie. Księga pierwsza poświęcona jest kwestiom religijnym – inaczej niż w kodeksie Teodozjańskim konstytucje regulujące sprawy religii zostały umieszczone na początku, co świadczy o postawie cesarza Justyniana wobec Kościoła i jego roli w społeczeństwie. W księgach 2-8 uregulowane zostało prawo prywatne. Dwie pierwsze z nich obejmują regulacje prawa procesowego, a także prawa własności i dziedziczenia. Księga czwarta poświęcona jest zobowiązaniom, zaś piąta – prawu rodzinnemu, w tym osobowemu i majątkowemu prawu małżeńskiemu, dzieciom pozamałżeńskim oraz opiece. Księga szósta dotyczy niewolników i wyzwolenców, a także niektórych zagadnień prawa spadkowego. Przedmiotem księgi siódmej są zagadnienia wyzwoleń niewolników, a także niektóre instytucje prawa rzeczowego (m.in. zasiedzenie), procesowego (m.in. wyroki i środki odwoławcze od wyroków). W księdze ósmej omówione zostały interdykty, zastaw, niektóre kwestie dotyczące zobowiązań, władza ojcowska oraz darowizny. Treścią księgi dziewiętej jest prawo karne materialne i – częściowo – procesowe. Księga dziesiąta poświęcona jest zwyczajnym i nadzwyczajnym dochodom państwa, podatkom, cłom oraz obowiązkom osobistym (m.in. obowiązkowi podjęcia się dekurionatu związanego z odpowiedzialnością majątkową). Kolejna księga stanowi zbiór różnorodnych rozporządzeń adresowanych – co do zasady – do urzędników państwowych, do Senatu oraz

42 Sitek, „Założenia metodologiczne”, 18.

43 Nie jest znana konstytucja powołująca komisję, jak w przypadku pierwszego kodeksu; być może nastąpiło to ustnie (Wenger, „Die Quellen”, 638).

mieszkańców Rzymu, do Senatu Konstantynopola oraz do innych miast. Ostatnią księgę Kodeksu rozpoczynają przepisy regulujące status (tytuł 1 *De dignitatibus*) przysługujący z racji zajmowanego stanowiska, małżeństwa czy urodzenia, po których następuje omówienie kwestii związanymi z różnymi urzędami, cywilnymi i wojskowymi⁴⁴.

Zgodnie z zamysłem Justyniana zebrane konstytucje cesarskie oraz pisma jurystów zawarte w Digestach miały stanowić jedną całość, nie zamkniętą wprawdzie w jednym zbiorze, choć ostatecznie zredagowanego w dwóch częściach. Cesarz nie przypisywał sobie autorstwa zachowanych fragmentów ani konstytucji, ani pism prawników, biorąc zarazem na siebie odpowiedzialność za wszystkie zmiany w tekście: „my zaś ogółu porządku prawnego nie dzielimy na części »autorstwa« poszczególnych twórców prawa, lecz chcemy, żeby jako całość był on nasz własny, to cóż dawne czasy mogą odebrać naszym prawom?” (*Deo auctore* 7).

Kodyfikacja justyniańska, do której należy zaliczyć także ogłoszone w 533 roku *Institutiones* – podręcznik do nauki prawa, jak również późniejsze konstytucje Justyniana (nowele), stała się prawem obowiązującym również na znacznych obszarach Italii podbitych przez Justyniana. Wprawdzie większa część Półwyspu Apenińskiego została opanowana przez Longobardów, którzy w 568 roku utworzyli własne państwo ze stolicą w Pawii, jednak w Egzarchacie Raweńskim, w Księstwie Rzymu, w południowej Italii i na Sycylii panowanie Bizancjum zostało utrzymane. Na podstawie swej *sanctio pragmatica* z 554 roku Justynian wprowadził swoje ustawodawstwo do włoskich prowincji Cesarstwa, a rękopisy zawierające teksty prawne były wysyłane do bizantyjskich urzędów w Italii i do szkoły prawniczej w Rzymie. Co więcej, prawo rzymskie obowiązywało ludność rzymską również na terenach podbitych przez Longobardów zgodnie z zasadą osobowości prawa. Do rozpowszechniania znajomości prawa rzymskiego przyczyniał się wreszcie Kościół, który przejął liczne jego instytucje (co znajdowało wyraz w paremii *Ecclesia vivit lege Romana* – Kościół żyje prawem rzymskim) przez praktykę notarialną⁴⁵. Renesans zainteresowania prawem rzymskim miał miejsce od połowy XI wieku, kiedy to przedmiotem badań szkoły glosatorów był również Kodeks Justyniana, stając się fundamentem europejskiej kultury prawnej.

44 Wenger, „Die Quellen”, 639-642.

45 Paul Koschaker, *Europa und das römische Recht*, 4. Auflage (München und Berlin: C.H. Beck 1966), 56-57.

Bibliografia

- Ammirati Serena, „The Use of Wooden Tables in the Ancient Graeco-Roman World and the Birth of the Book in Codex Form: Some Remarks” *Scripta*, 6 (2013): 9-15.
- Bassanelli Sommariva Gisella, „Il codice teodosiano ed il codice giustiniano posti a confronto” *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquite*, nr 2 (2013): 219-242.
- Berger Adolf, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1953.
- Corcoran Simon, „The Gregorianus and Hermogenianus assembled and shattered” *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquite*, nr 2 (2013): 15-43. doi: 10.4000/mefra/1511.
- Corcoran Simon, Benet Salway, „A lost law-code rediscovered? The Fragmenta Londiniensia Anteiustiniana” *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 127 (2010): 677-678.
- Corcoran Simon, Benet Salway, „Fragmenta Londiniensia Anteiustiniana: Preliminary Observations” *Roman Legal Tradition*, 8 (2012): 63-83.
- Dębiński Antoni, *Polityka ustawodawcza rzymskich cesarzy chrześcijańskich w sprawach religijnych*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2020.
- Drake Joseph H., „The Justinian Codification Commission of 528 A.D.” *Michigan Law Review*, nr 2 (1928): 125-133.
- Haensch Rudolf, „Die Bearbeitungsweise von Petitionen in der Provinz Aegyptus” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 100 (1994): 505-511.
- Harries Jill D., „How to make a Law-Code” *Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement*, nr 71 (1998): 63-78.
- Hermanowicz Erika T., „A Brief History of the Theodosian Code” *The Classical Outlook*, nr 3 (2002): 97-103.
- Honoré Tony, „Imperial Rescripts A.D. 193-305: Authorship and Authenticity” *The Journal of Roman Studies*, 69 (1979): 51-64.
- Kłodziński Karol, *Sekretarze ab epistulis i a libellis w kancelarii cesarzy od Augusta do Hadriana*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011.
- Karol Kłodziński, „Udział sekretarzy ab epistulis i a libellis w procesie tworzenia reskryptów cesarskich” *Studia Juridica Toruniensia*, 8 (2011): 48-67.
- Koschaker Paul, *Europa und das römische Recht*. 4. Auflage. München-Berlin: C. H. Beck, 1966.
- Nörr, Dieter. „Zur Reskriptenpraxis in der hohen Prinzipatszeit”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 98 (1981):1-46.
- Salway Benet, „The publication and application of the Theodosian Code”, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquite*, nr 2 (2013): 75-112.

- Schmidt-Hofner Sebastian, „Plato and the Theodosian Code” *Early Medieval Europe*, 27 (2019): 35-60.
- Sirks Adriaan Johan Boudewijn, „Making a Request to the Emperor: Rescripts in the Roman Empire”, [w:] *Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire. Proceedings of the First Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, 27 B.C. – A.D. 406), Leiden, June 28-July 1. 2000*, ed. Lukas de Blois. 121-135. Amsterdam: Brill, 2001.
- Sitek Bronisław, „Założenia metodologiczne pracy kompilatorów justyniańskich”, [w:] *Justynian i prawo rzymskie. Refleksje w 1450. rocznicę śmierci cesarza*, red. Krzysztof Szczygielski. 15-32. Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2015.
- Stachura Michał, „Wstęp”, [w:] *Kodeks Teodozjusza. Księga Szesnasta*, tłumaczenie Agnieszka Caba, oprac. Monika Ożóg, Monika Wójcik. XI-XXXVIII. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie-Wydawnictwo WAM, 2014.
- Strangas Johannes, „Codex als juristischer und semiotischer Begriff” *Archiv für Begriffsgeschichte*, 32 (1989): 244-268.
- Wenger Leopold, *Die Quellen des römischen Rechts*. Vienna: Adolf Holzhausens Nfg. 1953.
- Williams Wynne, „The Libellus Procedure and the Severan Papyri” *The Journal of Roman Studies*, 64 (1974): 86-103.
- Williams Wynne, „The Publication of Imperial Subscripts” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 40 (1980): 283-294.
- Wołodkiewicz Witold, „Promulgacja Kodeksu Teodozjusza na posiedzeniu senatu miasta Rzymu” *Palestra*, nr 1-2 (2006): 120-124.
- Digesta Iustiniani. Digesta Justyniańskie. Tekst i przekład*, t. I, Księgi 1-4, red. Tomasz Palmirski. 9-53. Kraków: Poligrafia Salezjańska 2013.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license.

For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>